

ҮӨРЭХ-ИИТИИ

Иитээччи эр дьон форумнара Ытытылына

стр. 2

УСПУОРТ

Чөмпүйүөн – Махсыым Сибирэкиэп

стр. 4

ОЛОНХО ҮҮҮЯАБЫН КӨРСӨ

Чурапчы олонхоһуттара

стр. 6

стр. 3

ТЭТТИК СОНУННАР

Болтоного сага дьизэ тутулуоҕа

Бэс ийгн 14 күнүгэр Болотоо нэһилиэгэр 14 кыбартыраллаах таас дьыз бастагы олуга түстэ. Тутууну Д.Е. Захаров салайааччылаах «Ампири» ХЭТ ыһгар, “Хаарбах туруктаах дьыалэртэн көһөрүү” бырагырааматынан тутуулар уонсай дьыз бу сыл ахсынныг ийгэр үлэбэ киирэрэ былаанналар. Тутуу үбүлээһинэ 2022 сылга толору көрүлүгэ.

Сайынны спартакиаданы бытарга этти киридэ

Улууэ баһылыга Степан Саргыдаев юлэр сылтаан тунһилэктэр икки ардыларынаабы сайылтны ыспартыбынай күрэхтэһинини Афанасий Кирикювич Софронов аатынан ааттаан, үтэскэ кубулуйар сайылтны спартакиада быһылттынан ытыахха дьун этии киллэрэз.

**Чурапчы сирийн
үөрэтэ кэлиэхтэрэ**

Бэс ыһын 21 күнүгэр Чурапчы улуусунан учуонайдартан, чинчийээччилэртөн туар 18 киһилээх дэлгэссейиҥ климатическай экспедицияда кэллэхтэрэ. Киһилэр Чурапчы ирбэт тонун үөрэттихтэрэ. Дэлгэссейиҥни улуус баһылыгын бастаагы солбуулааччыта Алексей Егоров илдьэ сылдыаҕа.

**Илья Дьячковскай
осеменатордар күрэхтэрин
кыайылылаагынан буолла**

Ускуустубазнай снэмэлээн оператордарын ички ардыларыг өрсөтүүлүктө эби куонкурсы бытылына. Куонкурс үс түнүмдүн бытылына. Лабораторнай, теоретическай уонна практическай соруудахтары толордулар. Ол түмүтүн 100 баалтан 90 баалы ылан, Чурапчы улусунтан баанын ханайысты балаах Илья Дьячковай 1-кы мүнөстө тадыста.

**Чурапчы үөрэнээччилгэрэ
түөскэ анньылар бэлиэнэн
наҕараадаланнылар**

Арасыйыа күнүтэр Чурапчы үерэнээччилэрэ түөскү анныыллар бэлээнэн наҕараадаланньылар. СӨ Бырабыыталыстыбатын бэрэсэдээтэлэ Андрей Тарасенко “Юнармия албан аат” 3-с иистизиннээх түөскү анныыллар бэлээнэн “Үрүң... Уолан” байанынай-патриотическ-кай кулууттан Айыстан Говоровой, “Мохсоёлтон” Дуулурхан Дьоллоохобу уонна Прасковья Соколыникова, “Беркуттан” Айсен Заболоцкайы, “Факелтан” Артем Иванову, “Памяттан” Радислав Кривошапкинны уонна Александр Синцевы наҕараадалаата.

**«Чурапчы» ТХПК 25
сыллаах үбүлүөйүнэн!**

**Ытыктабыллаах Саха сирийн
олохтоохторо!**

Саяа Өрөстүүбүлүктөн салаал-
тын уотна тус бэйлэ аалыыттан Үрүг
Тулаа ыһааһын ич сүрэхпиттэн
эбэрдэллэбин!

Ыһыах Ыһыахы, Саха сириг
аһаастарууар, элбэх аһаастаах
оростуу бутурабын түмэр сүүрүн
бырааныныктыт, саха норуотун
култууратын, устуурууатын уонна
дуоһубунгай үгэстэрин чөл хаалларын,
утумнааһын чабыһаай туюһта буюлар.
Ыһыах кини кэрэ дууһатын, илэ-эйбэ,
бэйэ-икки ардыгар өйдөһүүгэ дууһурун,
култуураар дьөгөрөлгүһүлэрин ырыа-
тайдых көрдөрөр.

Үүс бийлэлтийн Олонхо ыһаадын
оросубулукэ жуустара ыһаадын
Саха АССР 100 сыһыар аһаһыт ХУ
убулукдээх Олонхо ыһаага бэс ыйын
20-21 күннэригэр Гөлгэ Булуу жуулугар
булууга. Оросубулукэ аһаһаһа
онна ыһааһа Олонхобулукта.

ры истисхэтрэ, күнү көрсүү, кымыны ийи, арчылаты, алгыс көтөбүү сахалы сизригэр-тулумгар кыттысхатара. Бырааһыныыкка Андрей Титаров айымынытын матыныбынан "Хардааччы Бэргэн" испэктээги уонна К.Н. Никифоров-Локөчөөн "Хабыр кириэстээх Хабытта Бэргэн" айымынытын матыныбынан театратизованнай оонньуу кэрдөрүөхтэрэ.

Олонхогын ёлхайгар Арассынгийн уонна аан дайду нурууттарын кытуурава-рын үтэлээх байынгар аналгаах "Олонхог сиргээр ЮНЕСКО шедвэрдэрин кытта көрсүлүү" нурууттар икки ардыларынаа IV фестиваль сүрүн мээстэни ылажа, Арассынга регионна-рын уонна бэстибээхтэ кытта кэлбит дайдулар бэрээстэбинтэлээрэ айылжаа сүгүүрүүр сэрэгитэн-туомитан уонна фольклортан сагалан тыйаагыр ускуустубагыгар тийэс аан дайду ну-

руоттарын култууратарын тыгызнан уонна өйүтүн айылгыбыт көрүнгүзүн алахтоохторго уонна ыалдьыттарга бигиллэнэрэхтэрэ.

Близах чэрчигтэйгээ Үйхээ Булугаа П.А. Ойгууускай "Долоруудар Ньурсун Боотур" атомхотун уус-уран аабны өрсөлүүбүлжэтээдэ бастакы марафона, олуухайы таһаарааччылар, ат кээрээлин куонкурустара, "Хотой Айны" тынхиннаас муузика рок-кэнсирэ, спорт национальнай көрүнтирэлнээ күрэхтэһишлэр, аз иһигэр улааттарга уонна эр дьонго илал-атах сонньутун күрэхтэһиштэ тэрүүлээбэ.

Күндү биш дойдусаастарым уонна
өрсүүбүлүкэ алаастаастаро!
Ыһыах энэжэ сыллааһы эрчими
эппин, сэрэхсиптин! Өгө дьыл буолар!
Ис сүрэхпиттэн чэпчэп туруу, энэнигэ
буолуору уонна ситиһини багарарым!
Ууһу-туксу! Айхас-мичил!

Айсен НИКОЛАЕВ,
Саха Өрөспүүбүлүтүнүн
Ил Дархана.

ИЛ ДАРХАН НЭДИЭЛЭТЭ

Ил Дархан бырайыактар
элбээн иһэллэрин бэлиэтээтэ

Айсен Николаев социальнай гас-тааһын хаамыһын кордо. «Саха-транснефтегаз» АУО генеральнай дириэктэрэ Алексей Колодезников быһаан быһылынан бу сылга 2041 эбэйик холбонуктаабын, номуо 2205 дуоһабы түһэрибиттэрин туһунан иһитиннэрдэ. Бу ыйтан оло-роор дьоннорго гасһы киһилэри үлэтэ далааһыннаахтык ытыллыа. Ил Дархан ыраа дохуоттаах граждана-ларга биһир кэминээх аадырыстаах комону 100 тыһ. солкуобайтан 150 тыһ. солкуобайга дьэри улаатын-наларга уонна бэриһээр субендия ахсаанын элбэтэргэ быһаары ыл-быта. Ошон 1000 тахса ыал комонун туһунна. Маны тэнэ Айсен Нико-лаев уонна Алексей Колодезников «Кыһыл-Сыыр – Мастаах - 84 км»

Чурапчыга таастааһын болу-рустарыгар субьектин күүһүк булдан аастыта. Отто олохтоох-торгон элбэ ыйытты күүһүк ил-лэһэттэммэтэ. Билигин муна-лар болурустарыгар Мыйна-дааһы суолун кыттыытыгар Флегонтов аатынан уулуссага биһир хонтурулаҕа сыткан, 41-136 нүмэргэ эрийэн бэлэһэллэрин эбэтэр улууе дьаһалтаттан 214 нүмэрдээх кабинеттар тустаах кэстэһиниктэ сыһыан чөлүк-лэһэллэрин сөп.

гас ситимин үһүс утаһын тутуу болуруоһугар тохтоотулар. Ил Дар-хан 2,8 млрд солк үп федеральнай бүдү-үөттэн көрүлэрин ситиһинтэ. Сыл бүтүөр дьэри 33 км тутулуу, билигин 13 км оһоһулулубут.

Ил Дархан бырайыалтаах-баа чааһынай дьэри тутууу кирэ-дэһинтэһинин пилотнай бырайыак быһылынан олоххо киһилэрингэ үлэни сабалырга соруудахтаа. Тыл сирингэр дьэри бэдэрээһинтэ суох, бэйэ кыаһынан тутуу тарҕам-мыт үтэс, ошон муниципальнай тэриһинилэри кытта биһиргэ үлэ-лэһэн, дьэригэ комолонһуохтэһипт дьэри эттэ. Бырагыраама олоххо киһилэһинтэ, тыл сирингэр оло-роор дьон 6 мөл солк дьэри үбү 9 % -наах кирэһэллэргэ ыһахтарын сөп. Салгы Ил Дархан санкция дьаһылыттан нэһилэһиннэни өйүүргэ туһуламмыт федеральнай таһыма ыһылыбыт быһаарылары хонтуруолга тутар-га ыйда. Чэлэһинилээх кирэһини-тэһилин кэтээн көрөр биһир кэмин ин-формация ситимин үлэһэ киһилэрингэ ураты болҕомтону уураарга эттэ. На-учнай-чинчийэр, опытай-конструк-торскай, технологическай үлэһэри учуоттуур биһир кэмин судаарысты-баныай информациянай ситимин кэһтэһинтэ Арассыыйа Наукаларын академиятын кытта ыкса үлэһин-тэ соруудахтаа. Маны тэнэ «ВУЗ

онлайн» сервисинэн быһылыттан тус сымаллаах уонна чэлэһинилээх мистэһэргэ, төлөбүрдээх үөрэххэ туттарсар абитуриенттар эмтэ туһа-ныахтарын сөп. Ошон Үөрэх уонна наука министростибиттэргэ инфор-мацияны тэриһини тэриһэргэ ыйда.

Айсен Николаев гражданскай уопастыба сайдыытыгар туһулам-мыт Ил Дархан граныгар куонкуруе уонна дэр иккит бырайыактарын Бүтүн Арассыыйтаагы куонкуру-старын кыайылыахтарын кытта көрүстэ. Сыттан сыл айы кытта-аҕы ахсаана уонна социальнай, патриотическай уонна культуура эй-гэһингэ иһтэриһинэй бырайыакта элбээн иһэллэрин бэлиэтээтэ. Грант комотүтөн 240 мөл солк суумала-ах 212 бырайыак олоххо киһирбит. Өрөспүүбүлүкэттэн дойду Бэрэ-сидьинин грантарын пуондатын ку-онкурустарыгар саһаапка киһирбитэ уонна бырайыактары олоххо киһ-лэһинтэ 12 төгүл үрдээбит. Быһыл Саха сирэ 152 саһаапканы биһир-биттэн, онтон 13,5 мөл солк 15 бы-райыак өйөмүт. Көрсүһүү кытты-лаахтара Ил Дарханга бэйлэһэри бырайыактарын кэһсээһинтэ уонна этиһэри киһилэһилэр. Холобур, «История суоллара» бырайыак са-лаһааччыта Николай Гребенников Бойбуой дьаһылылар бэтэрэһини күнүн иһиннэ уопастыбаныай түм-сүүлэр кыттылаах төгүрүк осту-оллары, көрсүһүүлэри ыһтарга эттэ.

«Чурапчы улууһуттан 5 уопас-тыбаныай түмсүү кыаһыла-аһынан таһаан, бу тэриһинтэ кыттыыны ыһылыбыт. Грант иһаһиниттэ уопастыбалара, «Бережка» уонна «Улыбка» уһулаһтар, үөрэх салаатта уонна Чурапчы нэһилэһиттэ «Патриоттар сэйиэттэ» ыһылылар. Ил Дархан Чурапчы улууһа быһылыгы сылга грант комүкээһинтэ өрөспүүбүлүкэ иннаһытэ өһөрүн бэлэһэтэ», - дьэри Илюкентий Матвеев иһитиннэрдэ.

Елена Макарянская

ҮӨРЭХ-ИИТИИ

ИИТЭЭЧЧИ ЭР ДЬОН
ФОРУМА ЫТЫЛЫННА

Төлөй нэһилэһэргэ 9-с өрөспүүбүлүкэтээһи иитэччи эр дьон форума ытылынна. Барыта 12 улуустан, ол иһитэргэ Өлүкүмэттэн, Ньурбаттан кэһиллэр.

Үөрэһи сайыһылар уонна квалификацияны үрдэтэр үнүстүт дириэктэрин бастагы собуһааччыта Галина АЛЕКСЕЕВА:

«Бу форум уратыта дьон уһулаһына үлэһин иитэччи эр дьон кытталар. Икки күн устата иитэччилэр, ыһарты-быһай инструкторлар уонна да атын хайысханан үлэһин эр дьон күрэхтэһилэр уонна уопут атаһаһылар. Дьүүлүүр субэ биһир күүстээх иитэччин быһаарыаҕа. Манньык эр дьэригэ аналлаах форумнар үөрэх систематыгар эр дьон кэ-лэи үлэһиниһиргэр олук буолуоҕа дьэри эрэнэһин».

Икки күн түмүтүнэн 3 бастыг иитэччи быһаарылынна. 1-кы мистэһин Ньурбаттан Владислав Егоров ылла. 2-кы Чу-рапчыттан Дмитрий Иванов, 3-кы Өлүкүмэттэн Григорий Курчатов таһыстылар.

Эдуард МАКАРОВ.

САХА АССР ТЭРИЛЛИБИТЭ 100 СЫЛЫГАР

Одьулуун нэһилиэгин устуоруйатыттан

Одьулуун нэһилиэгин аата бастаан нуучча хаһаактарын дьаһаах хомуйуутун 1710-1712 сыллардаагы биздэмэстэригэр ахтылар. Дьэ, бу кэмтэн ыла нэһили-экпит «Ожелеунская волость» дьэри аатынан 310 сыл устата үүнэн-сайдан кэллэ.

Одьулуун нэһилиэгэр 1929 с. аан бастагы артыаһы Г.Н. Тытылыһаев тэриһиттэ, он-тон 1931 с. кулун тутар ыйга бу артыаһа Дьаһылаа энээр оло-роор ыһаһаан холбоһон, Н.С. Емелья-нов аатынан колхуос тэриһил-биттэ. Салгы «Төһүргэстээх», С. Орджоникидзе аатынан, «Трак-тор» колхуостар тэриһилбиттэ уонна 1951 с. бары холбоһон «Бай маркстарынан» ааттаммыт Карл Маркс аатынан колхуос бу-олбута.

Аан дойдуу аймааһыт Аба дойду сэринтэргэ биһиги нэһили-экпиттэ 182 киһи ыһырыллы-быта. Олортон 75 киһи кыргыһы тоһоһууттан эргиллэһэттэ, 28 киһи үлэ фронтугар сыһыан уонна 79 киһи сэринтэ эһинтэ эргиллэ, эһилээх олоһу тутуспу-тунан бэрбиттэ.

Тыһылга хаалбыт колхуостаах-тар «Барыта – кыайы туһугар!» дьэри күүстэрин харыстаабака үлэһэн, Дойду оборонатын бөһөргөтүүгэ кылааттарын киһ-лэһэн кыайыһы уһаһылыттар-ра. 313 колхуостаахтар уонна 27 оройуон, Дьокүүскай куорат ари-ас тэриһэллэригэр үлэһин өдү-

лууннар киһилэһинтэ үлэһэри иһин улуу сирдэ И.В. Сталин төбөлөөх мэтээлэһинтэ наһаа-адалаһыттар.

Уоттаах сэрин сүт-кураан мэтээһинтэ, 1942 с. нэһилиэк икки колхуоһа хоту Кэбээһингэ балык булуугар тийбиттэ. 37 хаһаайыстыбалаах, 90 киһилээх «Төһүргэстээх» колхуос үгүс киһи сүтүктэнэн, хаалбыт дьэри Намыһан, оройуон атын нэһи-лэһитэһинтэ тарҕаһаан эһиттэ, сирэ-уота Төлөй, Чурапчы, Одь-улуун нэһилэһиттэргэ түгэһил-либиттэ. Оттон Орджоникидзе аатынан колхуостан 234 киһи көһөрүлүбүтүттэн 48 киһи Кэбээһин буоругар хаалбыта, атыттар дойдуларыгар эргиллэн, маркстарга холбуу сатааһыттарын, күүстэриннэ бабаһаларыгар киһирэн, олохторун саналыы тэ-риһинтэ.

Сэрин сыларыгар эмсэ-эһэлэбит хаһаайыстыба-ларын чөлүгэр түһэри уонна 50-нүс сыллартан уопсай олох-дьаһах коһон, тэһиннээх да кэ-лэһэллэн, нэһилиһинтэ олоһо ба-лай да туһуһан, дьон-сэргэ санаа-та көтөүдүлэн, одьулууннар сайдыы

суолун тутуспуттара, оройуон, өрөспүүбүлүкэ үгүс колхуос-тарыгар уонна нэһилэһиттэргэ ыһыры ыһыһан, холобур бу-лар үлэһин көрдөрбүттэ.

Одьулуунга өрөспүүбүлүкэ бастаһынан толору механиз-рованнай бурдук ыһылаата, «Туолбут» сайылык комплек-са тутулуһууттара, оройуонга бастаһынан оттоһуунга толору механизированнай звено тэри-либиттэ, саһа сирдэри соһон, бааһыналарын эһини кэһтэһэн, икки хонуулаах сөһөбөрөккэ киһирэн, олгөм үүнүүнү ыһан, оройуон уонна өрөспүүбүлүкэ хаһаайыстыбаларын сизмэ бур-дугунан хааһыһа сылдыһыттар-ра, оройуоннаагы племстанция Одьулуунга аһыһан үлэһэн, оройуон уонна ыаллыы сытар улуустар колхуостарын сизмэ-һин хааһыһан төрүүбү ыһыһа, эт-үүт бородуужуһыһа элбэ-тинтэ төһүү буолбута, ыһаһы патриотическай ойго-санааһа иһтинтэ, үлэһэ таһаһыһа нэһи-лэһэ пенсионерларын Сэбиэтэ өрөспүүбүлүкэһэ, хаһа да орой-уонга ыһыры таһаһан, дьэри кылааттарын киһилэһиттэ,

Одьулуун сылгыһыттарын уонна бурдук үүнэрээһинтэри уопу-тара кизгик тарҕаммыта, о.д.а. үгүс холобурдары ааттааха сөп.

Бу ааттаммыт уонна да атын үлэһэ ситиһинилээхтик бары-ларыгар нэһилиэгин салайыт Сэбиэт уонна колхуостар бэрэ-сэдээтэллэр, колхуостар дириэ-ктэрдэ Макаров С.П., Васильев Е.Е., Ефремов В.К., Филиппов И.И. бары дьэриһарын, сатабыл-ларын ууран үлэһэн аастыттар. Киһилэр ортолорулар Ботучин Н.И., Григорьев Г.Г., Ефремов Д.Н., Колесов Г.С., Пирожков В.К., Далбаев К.П., Тоскин Т.Г., Николаев Е.С., Коркин Е.П. аат-тарын кизин тутта ааттымыт.

Одьулуун буоруттан силе тардан, 5 Герой-Ийэ, 17 уордья-наах, 43 РСФСР, Саха АССР, Саха Өрөспүүбүлүкэтин үтүөлээх үлэһиттэ уонна 45 үлэ туһуһа, 11 наука учуонайа, 17 Чурапчы улуһун (оройуонун) уонна 60 нэһилиэк бөһөтүтэ олохтоохто-ро өрөспүүбүлүкэ араас муну-ктарыгар, төрөбүт түөлбэлэригэр таһаарылаахтык үлэһэн аас-пыттара уонна үлэһин сылдыл-лар.

Олохпут ухулаата уларыт-тан, сана экономикай сыһыһаһыһылар олоххо киһ-риһэллэригэр ыһыһан хаалбака, И.И. Филиппов салайыһыһан

оройуонга биһир бастаһынан бааһынай хаһаайыстыбалары тэриһинтэ, судаарыстыба-най да тэриһэллэр муһан-тэһэн хаалбака, сүрүннэри тутан, дьоннорун-сэргэлэри туһугар үлэһэн-хамсаан кэһилэр.

Бүтүн Одьулуун нэһили-эгэ – оройуон биһир улахан нэһи-лэһиттэ биһирдэстэ. Нэһилиэккэ 1332 киһи оло-роор, бөһүөлэк аграрнай техникум, 135 үөрэнээһинтэ орто оску-ола, 100 мистэһэлээх дьэһоһаат, 10 мистэһэлээх балыһа сана таас тутууларынан күүрүһэр. Ону таһынан 150 мистэһэлээх кулууп, почта, АТС, баһаарынай депо, бэтэрэһинтэригэр учаастак, райпо маһаһыһа, ону таһынан 4 ча-аһынай атыһааччы нэһилиһ-нэһини хааһыһыһа үлэһинтэ.

Сүрүн салааһа 4 сүөһү, 2 сылгы иһитинтэһэн дьаһыт-нар бааһынай хаһаайыстыбалар бааллар. Оттон биһирдэһэн чааһынай хаһаайыстыбаларга сыл санатыгар 360 ыһаар ыһах, уопсайа 1059 ыһах сүөһү, уонна 595 төбө биз, уопсайа 824 сылгы тулар.

Ити курдук, одьулууннар ас-пыты үйэһиттэ, инникки кэрэһ-лиһи Саха АССР тэриһилбитэ 100 уонна нэһилиэкпит төрүттэммитэ 310 үбүлүөйдээх сыһыһын көр-сөллөр.

Одьулуун нэһилиэгин
дьаһалтата.

ФОТОРЕПОРТАЖ

«Чурапчы» ТХПК 25 сыллаах үбүлүөйэ

Сэмэн ЖЕНДРИНСКЭЙ хаартыскаба түһэриилэрэ.

САНААБЫН ЭТЭБИН

Көмнө сайылык иэдээнэ буолбута 45 сылын туолар

Быйыл атырдыах ыйыгар Арыылаах «Көмнө» сайылыгар бүтүн Саха сирин аймаабыт, аҕыйах кэм иһигэр биллибэт ыарылттан 12 киһи өлбүт алдьархайа тахсыбыта 45 сылын туолар.

Бэйэтэни күмүгэр бу иэдээн туһунан араас сурах-сааһык бөгө тардаммыта, араас суруйуулар элбэхтэрэ. Оннооҕор аҕыйах сыллаабыта бу «Көмнө» иэдээнгэр маарынныыр, сайылыкка бэснү дьааптаан олорүү туһунан «Сүлүүһүнээх таптаа» сэринээх тахсыбыта.

Манньык биһир ый иһигэр биһир дьыһтэн 12, олор иһтэрингэр кыра оҕолор биллибэтэх ыарылттан олутууларын түбэлтэтэ ханна да буолбаах, иһилинбэтэх, иэдээннээх быһыы.

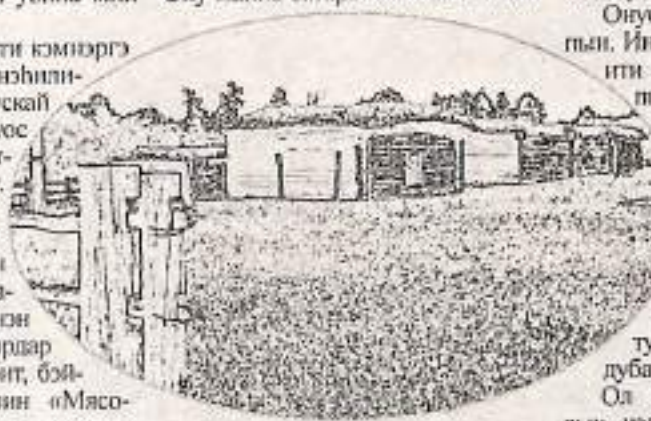
Ол иэдээннэ итэ корбүт, билэр дьон букааны аҕыйаан иһтэхтэрэ. Оттон ол алдьархай сабалала

наабыттан бүтүөр дьэри сылдыһабыт, бохоруоналарын тэрийсэбит, быһаччы үлэлээһит салайааччылартан быйыл 90 сааһын туолбут кытаанахтар эдэһиһит Мотрена Семеновна Леонтьева уонна мана иккисэһэ хааллыбыт.

Ол манньык этэ. Ити күмүгэр Арыылаах Кытаанах нэһилиэгэр киирэрэ. Субуруускай аатынан улахан соһуос Кытаанахстаабы от-делениета дьэрибит. Мин ол, 1977 сыллаахха, отделение управляющеймнан үлэллэһим. Арыылаахха биригээһиниһон сангарды каадырдар оҕуолаларын бүтэрбит, бэйэлэрин уоллара, кэлин «Масомолпром» тэриэтэ дьирэктэрингэр тиһэ үүмүт Е.Е. Борисов үлэллэһэрэ. Ол сайын «Көмнө» сайылыкка биригээдэ нымрэйдэрин көрдөрө Аянтоһоттар уонна Сивцевтэр дьон элбэх оҕолоох маллары таһаарыппыт. Олус үлэһит дьоннор, оҕолор этэ. Бэриэ сайылаан иһэн, атырдыах ыйыгар

утуу-субуу 12 киһи өлөн, айдаан бөгө тахсыбыта.

Ол иэдээн ымпыгына-чымпыгына туһунан тоһо баҕарар элбэһи кэпсэттэх, суруйуохха сөп этэ. Ону манаа баттарбаккын. Ол иһин

манньык этиһилээһин.

Бу алдьархайдаах быһылаан туһунан биһир даҕаны эттэх-синиһэх суруйуу суох. Барыта үһү-тамаах курдук аҕыйах суруйуулар тахсыбыттары умнулан эрдэхтэрэ. Олору ким даҕаны булан аахпата чаччы. Ол иһин ити

хаарыаннаах үлэһиттэр, оҕолор кимнээхтэрин-туохтарын, хайдах быһылаахтык суорума суолламмыттары туһунан видеоролик оҕорон үйэттиһэххэ дьээн этии киллэрэбин.

Онуоха мин манньык санаалаахпын. Иһигэр суруйбутум курдук, ити алдьархайы барытын аастыт салайааччылартан быйыл 91-с сааһыгар үктэммит эдэһиһит Мотрена Семеновна уонна миннэр эрэ хааллыбыт. Мин даҕаны 84-с хаарбар үктэһэрэ сылдыһын. Тоһо үһүүр биллибэт. Билиһи күннүбүттэн ол туһунан кэпсир киһи да ордубата буолуо.

Ол иһин бу Көмнө сайылык иэдээннэ туһунан видеоролик (кыһаас кинэ) оҕоһуллара буоллар, тоһо баҕарар кэпсизм, көмөлөһүөм, сынаарыйын даҕаны оҕоруом этэ. Онно туох даҕаны хамнас-харчы эрэйбэппин.

Ол эрэри, аныгы үйэҕэ барытын үбэ-харчыта суох оҕорор, устуутун ааһан, кыаллыбата бу-

луо. Режиссер, оператор, монтажник, тырааныһтар ороскуота дьээн баар бөгө буоллаба. Куорат биһир биллэр документалиһын кытта кэпсэтиһэр 100 тыһ. солк. оҕоруохтутун сөп дьээн соһуттута. Биллэн турар, тоһонон үбүлээһинэ элбэх даҕаны оччонон хаачыстыбалаах, үйэлээх ролик (кинэ) буолара саарбаҕа суох. Ол кыаллыбат буоллабына, саатар бэйэбит «Маарыһаан» ТВ-нан удамыр сыанаа оҕотторуобут дьээн этиһилээһин.

Бу идиэйэбит улуустуу баһылыга Степан Саргыдаев Арыылаах нэһилиэгин дьонно-сэргэтэ, баһылык Алексей Лобанов өйүөхтэрэ дьээн эрэниһин.

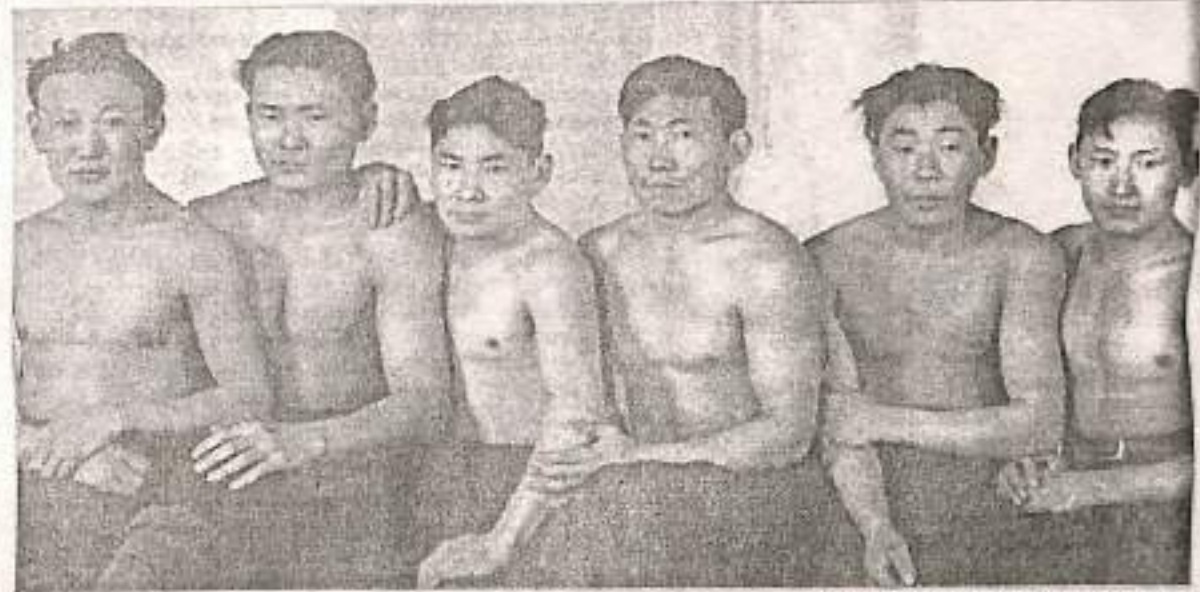
Көмнө сайылык иэдээнэ быйыл 45 сыла буоларынан уонна ону билэр дьон аҕыйаан иһэлэринэн, бу алдьархайга түбэһэн эрдэ олохтон бараахтаабыт хаарыаннаах дьоммут барахсагары үйэттиһини үгүс дьон өйүлэһэргэр эрэниһин.

Бу идиэйэни өйөөтүгүлэр бэйэбит санаабытын мэхэ эрийэн билсэргиттэр, этии киллэрэргиттэр ыһырабын. (төл. 89841001251)

Уйбаан ПОНОМАРЕВ.

УСПУОРТ

ЧӨМПУЙУӨН--МАХСЫЫМ СИБИРЭКИЭП

Бу сыл бэс ыйыгар 1957 сыллаахха Саха АССР ыччаттарын бастакы бэстибээлэригэр Чурапчыттан Максим Николаевич Сибиряков чөмпүйүөн үрдүк аатын ылбыта 65 сылын туолар. Кини Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуот хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, “Үлэ Кыһыл Знамята”, “Бочуот Знага” уордьаннар кавалердара, Чурапчы, Амма, Уус Алдан улуустарын Бочуоттаах гражданина, өрөспүүбүлүкэтээҥи суолталаах персональнай пенсионер. Чурапчы улууттан көнгүл тустууга бастакы ССРС успуордун маастара, хапсаҕайдаһан тустууга Саха АССР успуордун маастара, бу тустууга Саха АССР үс төгүллээх чөмпүйүөнэ. Кини хапсаҕайдаһан тустууга кыттыгытын туһунан суруйууларын бэчээттибит.

“1952 сыллаахы сайын кэһилээх ыйыаҕар тустубутум. Ити — мин бастакы күрэхтэһиһим этэ. Педучилиһеҕа үөрэнэ сылдыһым. Чурапчыттан чугас баар Хатылы ыйыаҕар табаарыстарбын кытары тахсыбытым. Тустууга күрэхтэһии сабаламмыгар бэрт улахан ааттаһыы кэһилээтэн баара эрэ үс киһи тустарга сөбүлэспитэ. Утарылаһааччыларым бэрт дьаһамай дьон этилэр. Бэйэбүттэн угуохтарынан кырдалар даҕаны, хатынырдар да бэрт. Улахан эрэйэ суох кыайталаан, маннайгы миһэттэҕэ табыстым. Онно бигэс солкуобайы биригээһиһэ ылбытлар олус да үөрбүтүм, тоһо эмэ байыт курдук санааммытым.

1953 сылга Чурапчыга Сибиряков дьон тустуук уол учулиһеҕа үөрэнэр дьээн дьон кэпсэтэр буолбуттары табаарыстарбыттан иһтэрим. Тоһо да киһиргээ суох сананарбын, иһтэр үөрэрим. “Буутум этэ буһан, хоһум этэ хойдон эрдэҕэ”, — дьээн тол-куйдуубун, дьон суоһар кистээн ону-маны тардылаһан коробун. Бу сайын оройуон ыйыаҕар аҕас

бөгөс күөн корустубут: Төлөһтөн Виктор Смирников уонна Афанасий Тарабукин, Одьулуунтан Христофор Матвеев, Мугудайтан Гавриил Красильников—Амырыттан уонна Михаил Сивцев, Хайахсыттан Михаил Васильев.

Оччолорго тустууга быраабыла дьээн сөҕүө суоҕа, ким сөбүлүүрүнэн тустара. Дьонум бары даҕаны минигиттэн дьулаһаллар эбит. Хайдах эрэ бу уолу кыайдарбыт дьээн санаалаахтар. Бастакы утарсааччы, оччолорго күөгүлэр күнүгэр сылдыар Гавриил Красильников буолла. Киним харса суох мадьыктыыр, биһирдэ атахтаан туруйаалата сырыттым да, кыайылы мэхэ биһирдэ. Киним сылайбыта өтө көстөр, тэһнэһэх дьэһитигэр тутта сөбүлэстим. Сыһыанар түтэн тиксирбэтэ. Аны барыбытыттан саамай уопуттаахпыт Афанасий Тарабукины кытары туһунум. Бу олус сылбырда, халбархай тустуук. Киирээт да, атахпыттан лыт-гыһыгарын ылан, алтаар атаһар кыһаһан, өр баҕайы сырыттым. Көрөөччүлэрбит орто-

лоругар киирэн табыстыбыт. Ол сылдан биһир түтэни туһанан, атахтын төлө тэбэн кэбистим. Кинибиһини тэһнэһэн табыстыбыт. Оттон утуу-субуу үс киһини быраһтым. Алтыс утарсааччыбын кытары эмэ сыһыаммакка эрэ киирэр табыстым. Кэлин өрөспүүбүлүкэҕэ кэһитник биллибит Виктор Смирников. Оччолорго орто угуохтаах, куптут курдук эттэх-синиһэх, ыйааһына тустарын сааһа 65 киһи этэ. Кини биһиги бу сырыыга оройуонга маннайгы миһэтэни былдыһабыт. Мин элбэхтик тустан, үгүстэрин кытары кытаанахтык эрийсэн сылайбыт курдуктум. Киним кыайылыны үкүсү быһа ылан эрийсэһэх этэ. Киирээт, синиһэһэ биһирдэ түспүтэ. Ону төлө аһыарым табылыбата. Дьон үөрбүтэ-көһүтэ сүрдэх. Үчүгэй, улахан эрийснээх тустууну көрүүн баҕарыттары кэһиттэх буолуо дуо? Көрөөччү үкэс киһирдэ ылдыар. Тустуу бэрт эрийснээхтик барыта. Сии балай да уһун кэһит хайабыт даҕаны ылбат-биһирдэ сырыттыбыт. Мин

биһир быһаастаһан баран, сииһин ыбылы тардан ылар баҕалаахпын да, киним куота сылдыар. Ол сырыттахпына, киним эмэсэх хатыһан сааһа, олоро түспүтүн бэйэм даҕаны билбэккэ хааллым. Виктор оройуон чөмпүйүөнэ буолла, мин иккисэстим. Дьэ, ити курдук, аан бастаан бэйэбин таһааччы баһылар бөгөһү кытары боруобаластытым. Ол дьыл мин сүүрбэ сааһын туолбутум. Виктор Смирниковка кыайтарыбыттан санаам түспүтэҕэ, чаччы кыайыах киһи кыайдаҕа дии санаабытым.

1957 сыллаахха өрөспүүбүлүкэ күүстээх тустууктара Дьокуускай куоракка мустубуттара. Мин ортоку ыйааһынга киирсэр буоллум. Сии үчүгэй уоллар бааллар. Холобур, Орджоникидзевский оройуонтан Зосим Иванов, Дьокуускайтан Владимир Сантаев, Горнайтан Максимов (аатын умнубуппун), Мэҥэ Хаҥаластан күүстээһинэн аатырбыт Гавриил Федоров, Гавриил күүһүнү-күдэрин туһунан араас күүрүтүлүүс сэлэһинэри иһтэрим. Холобур, “Напи” тыраахтары аһаар өтүттэн ылан баран, тобугар дьэри өндөтөр, уон иккисэх тиһир тоһонуну эрбэһин күүһүнэн маска баттары анһар, о. д. а. ыйааһыны кэһиттэһин буолбуттар кинини аан бастаан көрбүтүм. Истибит кэһиттэрбэр олобуран, кинини Роман Петухов, Василий Семенов, Илья Кондратьев курдук толугу көрүһнээх буолуо дии санаабытыттан буолуо, хара маннай коруохпүтүн

мыһына санаабытым.

Гавриилын туста тахсабыт. Көрүгүнүн сыналаатахха, көтөрүк соһус буолуон сөп курдук. Тустумахтаан иһэн, куолубунан, киһибинэн сис аһаардаһабын. Тардылаһан көрдөхпүнэ, сииһэ сөҕүө кытаанаҕа суох. Сииһи ыбылы тартым, ол кэһиэ киһибин көтөһөн таһааран бырахтым. Оттон Зосим Иванову балачча аһаһан кыайдым. Онон аһа бастаан өрөспүүбүлүкэ чөмпүйүөнэ буолбутум. Мин өйдүүрбүнэ, саха дьонно “булкадаһыта суох” хапсаҕайдаһан, бу дьыл тигэһин тустубут буолуохтаахтар. Мантан ыла көнгүл тустуу тэһийэн, хапсаҕайга даҕаны атын албастар киирэн барыттарар.

Максим Сибиряков көнгүл тустууга Уһук Илин уонна Сибирь 2 төгүллээх чөмпүйүөнэ, “Локомотив” ДСО кини сэлэһити чөмпүйүөнэ, Бүтүн Араассыһааҕы “Урожай” ДСО иккисэ призера, Саха Өрөспүүбүлүкэтин сэттэ төгүллээх чөмпүйүөнэ, 6 төгүл ССРС уонна РСФСР чөмпүйүөннөөттөрүгэр кыттыбыта.

Өрөспүүбүлүкэтээҥи суолталаах персональнай пенсионер, ытык кырдыаҕас Максим Николаевич Сибиряков бэтэринээринэй быраастан сабаллаан, колхуос бэрэссэдээтэлинэн, Алексеевский оройуон оройуоннааҕы сэлэһитин исполкомун бэрэссэдээтэлинэн, Амма оройуонугар ССКП райкомун бастакы сэкритээринэн, Чурапчы оройуонугар ССКП райкомун бастакы сэкритээринэн, райсэлэһит исполкомун бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ. Саха АССР 9-с, 10-с, 11-с ыһыарылаах Урдүкү Сэлэһитин дьокутаатынан быһаардаммыта.

Максим Николаевич: “Доруобуулаахпын үр сааһын курдук чэһтэһиник-чэһитник иһлээ сылдыаххын баҕарар буоллаххына, хас күн ааһы түһүтүн быһаакка, элбэхтик хамсаһаһаһын наада. Хамсаһары таһаарыа ханнык баҕарар киһини физкультура уонна хара үлэһиттэр”, — дьээн сүбэллэр.

Алексей Слещев

ТЫН БОППУРОС

Билиги Сир саарыгар глобальнай сылайы саба бүрүүкэн эрэр кэмгэр олоробут. ХНТ экспедэрэ этилэринэн, Сир орто температурата XVIII үйэ иккис агаарыттан ыла $0,7^{\circ}\text{C}$ үрдээбит. Бу экспедэр сыналларынан, XXI үйэ Сир орто температурата $1,1^{\circ}\text{C} - 6,4^{\circ}\text{C}$ дээрү үрдүөн сөл. Оттон Сахабыт сиригэр кэлинни түөрт уон сыл устатыгар салгын сыллаабы орто температурата $2,5^{\circ}\text{C}$ курдук үрдээбит. Дьокуускайга ааспыт үйэ 70-с сылларыгар сыллаабы орто температура -10°C кыраадыс эбит буоллабына, билигин -7°C , $-7,5^{\circ}\text{C}$ буолла. Ити сылайы тына ордук илин энээр улуустарга ирбэт тонмут күүскэ ириитигэр кестөр.

Уһун Күөл бөһүөлэгин Чаран түөлбэтэ.

Бөһүөлэктэрбитигэр сир тоно ирэрин хайдах бохсобут?

Ааспыт үйэ иккис агаарыгар бөһүөлэктэри бөдөмсүтүү үлэт күүскэ барбыта. Ол түмүгэр бөһүөлэктэр аһара улаатаннар, алаастарга бөппөккэ, ойууру солуу-солуу, иичээбэй нуутара сирдэргэ, ханна түбэһиэх тутуу буолла. Аны колхуостарга, сопхуостарга ойууру солоон бааһынаны үөскэтин үлэтэ кэч далааһыннаахтык ытылыбыта. Ол курдук, ыраада ыллалыт Чурапчыбыт уонунан гектардаах хатын-чаранын солоон, бааһына оҕостубуттара. Ол түмүгэр сир мууһа ириитэ сабалана, бөһүөлэктэр турар сирдэрэ-уоттара алдьанылар-кээһинилэр, бааһыналарбыт бырабыллан муустара ирэн быллардар, чүөмүлэр үөскээтилэр.

Бачаанга дээрү үрдүк салайааччыларбыт, экологтар, учуонайдар өйдөрүн-санааларын сир тоно ирэрин тулаһы эйгээ, экономикаба, экологияба дыйытыгар уонна бырамысыланнай тутууларга, дьэбээ-уокка улахан алдьатыны адаларыгар эр туһаайан кэллилэр. Оттон бу сир тоно ирэринэ киһи доруобуатыгар аһара улахан охсуулаады өссө даһын өйдөөбөттөр, улаханга уурбаттар.

Сир тына киһи доруобуатыгар дыйытын отут сыл устатыгар чинчийэн, үөрэтэн кэллим уонна киһи психофизическай тургугар аһара улахан охсуулаабын быһаардым. Бу ирбэт тоно усулуобуатыгар манньк чинчийи үлэ аан дойдуга аан бастаһын ытылына. Ол үлэм түмүгэ "Дыхание вечной мерзлоты" (2013 с.) уонна "Чараас эйгэ" кистэлэгэ (2018, 2020 сс.) дээн монографияларбыт сийилин таһыста. Сир тоно ирдэ, хайылына, алдьанна-кээһинэ, уу тохтоон олохсуйда да локальнай аномальнай (геопатогеннай) зонаба кубулуйарын уонна ити сирдэр 6-8% аномальнай кестүүлэр источниктарынан буолалларын, тыһнар тыһынаах биознергиятын сүптү оборонсизн кийиксэ, тыһнар тыһынаахтарга биознергетическай буюмуруну үөскэтэллэрин, ылдыһыны-сүтүүнү адалалларын дакаастаатым. Ити нууччалык таһаарбыт кинигэм уонган таһаас дойдугарга тарбанна. 2019 сыллаахха Рейкьявикка буолбут глобальнай сылайы проблемаларыгар аан дойдугабы ассамблеяба английскай тыһынан таһаарбыт брошюрабын быһылтытх

учуонай, уопастыбаннык, социология наукатын доктора, профессор У.А. Винокурова илдьэн билиһиннэрэн, тарбатын, улахан хамсааһыны таһаарда. Омук учуонайдар, уопастыбанныктара илгэрлэһиргээн, ол иһигэр Америка "Нью-Йорк Таймс" хаһыатын репортердара, Саха сиригэр кэлэн билсиргэн, аан дойдуга быллар суруулаалларга, хаһыаттарга ыстатыйалары таһаартаатылар. Кинилэри арыаллаан, дойдубар Чурапчы уонна Сылант нэһилиэгин Уһун Күөл бөһүөлэктэригэр илдьэн, сир тоно ирэрин содулун илэ харахтарыгар көрдөрдүм, олохтоохторун кытта көрүһүннэрдим.

Хотугу регионга аномальнай зона аһара элбэх буолан, аномальнай кестүүлэр эмээ элбэх. Манньк кестүүлэр ордук киһи психикатыгар дыйаллар, ол иһин бийиксэ суицид уонна төбөнөн ылдыһы биир сүрүн төрүтүтүөн буолаллар. Итинник дыйыттан 15 охсуулаада уонна лицейгэ буолбут суицид эпидемияларын тохтооттум, сүүстэн таһаас оҕону суицидтан быһаардым. Итинник дыйыттан психикаларыгар обустаран, психиатрдарга 2-7 сылга тийэ эмтэммит 130-ча ыарыһабы ыраастаан, эмтээн үтүөртүм. Үтүөрэн 29 сылга дээрү тийэ ылдыһабака сылдьааччылар бааллар. Сымнаабыс климаттаах сиргэ, ол эбэтэр ирбэт тоно суох сиргэ, итинник кестүүлэр олох сэдхтэр. Ол иһин итинник кестүүлэр ирбэт тоно усулуобуатыгар элбэх буолан, хотугу норуоттар менталитеттарыгар улахан орулу оонньообут эбит. Ол да иһин хотугу норуоттары азыччыктарынан аадаллар.

Аномальнай зоналар хайдах киһи доруобуатын алларытталларый?

Наукаба биофизика уонна биохимия дээн салаалар бааллар. Олор быһаарылларынан, ханнык бадарар биологическай объектарга, тыһнар тыһынаахтар организмнэргэ биохимическай процесстар бара тураллар уонна араас энергияны таһаараллар. Ол энергиялар холбоон биологическай объект тула энергия полетын үөскэтэллэр — биополены. Бу биополе туругуттан кесте сылдьар, холобур, киһи организмгар ол процесс хайдах бара турара, ол эбэтэр, киһи психофизическай

(доруобуатын) туруга. Киһи организмгар барар биохимическай процесстар судургутук оһоххо тэҥнээххэ сөл. Холобур, киһи организмгар биохимическай процесс үчүгэйдик бара турар буоллабына, оһоһу кураанах маһынан отуннаахха титиһэччи умайан, сылаас бөһө биэрэрин курдук, киһи биополета халык, күүстээх — киһи доруобуата, майгыта-сигилитэ үчүгэй, дьылбата этэннэ баран иһэр. Оттон киһи биополета ыһыллан-тобуллан, чарааһаан сылдьар буоллабына, киһи организмгар ол процесс мөлтөхтүк бара турар, иичээбэй маһынан оттудубут оһох үчүгэйдик умайбака сымгынаан-саабынаан, сылааһы биэрбэтин курдук буолан баран сылдьар. Ол түмүгэр, киһи иммуннай, эндокриннай, нэрбинэй системэлэрэ, психиката мөлтүүр — араас ыарыһы хабан ыларга бэлэм сылдьар, майгыта-сигилитэ, дьылбата алдьанар, куһаҥан дьыллыктарга ыларымтыа буолар.

Ирбэт тоно усулуобуатыгар кэчичи уонунан сылларга ирэрин күүскэ баран, аномальнай зонабыт аһара элбээн, дьон биополелара ыһыллан-тобуллан, бары кэриэтэ биознергетическай буюмуруу буолан баран сылдьаллар. Оттон сылаан, дьон-норуот доруобуата алларыйда. Медицинаан, йоганан анаан-минээн дьарыктанар дьон эр биополелара үчүгэй туруктаах буолаллар. Айылбаттан бэриллилээх, үчүгэй генетикалаах эр дьон организмнэра тулууһар. Салгы манньк ирэрин күүһүрдэбинэ, илдьэһигэ тийиһипит — хотугу норуоттар эстэр да кутталааналлар.

Манан ситимнээн, бөһүөлэктэригэр сир тоно ирэрин хайдах тохтоотон, ити аномальнай зоналары суох онорон, дьон-сэргэ доруобуатын алларытар күүһүн бохсобут дээн ыһытык күүскэ турар.

Бастатан туран, ыаллар дьэһлэрин хара муосталаан аныгар ирэрин барбат гына, уу кинирбэт гына үрдэтэн уонна онкучаба суох тутталларын ситиһилээххэ наада.

Иккйинэн, бөһүөлэктэр истэригэр, саатар, тэргэһинэрин иһигэр ирэрин барбат гына онгостоллорун ситиһилээххэ. Хайдах ону ситиһэбит?

Билэрбит курдук, билигин бырабыллыбыт бааһыналарга олохсуйуу бара турар. Онно олохсуйааччылар тэргэһинэрин иһинээбэй быллардары буор кутан, көннөрө сатыыллар. Абыайх сыһынан ирэрин салгы баран, быллардар таһа тураллар. Билэрин курдук буор сылааһы-тымныһы тэҥнээн курдат аһара турар матырыяал буолар. Ол да иһин сирбит күһүн сир тоноутугар түргэһик тоһор, сайын түргэһик ирэн хаалар. Онон итинник сирдэри анаардас буор кутан көннөрүү туһата суох. Ол иһин сир үрдүөн сылааһы-тымныһы тутар матырыяалынан чараас араналаан сабан баран, буорунан тэҥнээххэ наада. Ончого күн уота ол сылааһы тутар арананы кыһан ааспат — ирэрин тохтуур. Өбүтэлэрбит өтөхтөрүн көрдөххө сирдэрэ көнө нуурдаах буолар, тоһо дьэһээх, кинилэр сирдэрин сылааһы-тымныһы аһарбат ынах, сылгы саабынан көннөрөллөрө.

Бу хаартыскаба Уһун Күөл

бөһүөлэгин Чаран түөлбэтэ кестөр. Онно көрдөххө, ыаллар тэргэһинэрин иһэ кэм көнө, оттон тас өттө — быллар, алдьаны-кээһини, Ити хаһаабыттар сирдэрин балбааһынан уора-кестө көннөрө сатаабыттарын түмүгэ буолар. 90-нус сылларга дьаһалталарга балбааххытын боһхо таһаарыман, Чаран сирин көннөрөн, онно тэлгээн дээн туруорса сатаабытым. Ону санспидстанция ыстарааптыыр дээн олох сангардыбаттар этэ — антисанитария үһү. Оннук дээн дэриэбинэ иһигэр хотоннооллорун да бөбүөххэ сөл эбит. Билигин балбаахпыт мээһэ кестүбэт, этэргэ дылы, кыһыл көмүс сыналалаах.

Туох матырыяалы туһаныахха сөбүөй? Хайдах дьаһаныахха?

Сылааһы-тымныһы тутар матырыяалларыннан мас сыһын, көөбүлүн ордук туһаныахха наада. Чааһынай тэриһтэлэр мас мэһийэр дьарбылаллары атылаһан, көөбүлү оноруунан дьарыктаныахтарын сөл этэ. Уот уонна үөн сизбит тыаларыгар санитарнай кэриһ, ыраастаһын оноруохха уонна көөбүлүн бөһүөлэктэр истэригэр ирэрин тохтоотро анаан тэлгээн, буорунан көннөрүү үлэни күүскэ ытыахха наада. Бөһүөлэктэр да истэригэр ыһыллан-тобуллан сытар бөх мастары, туһата суох бырабыллыбыт тутуулары көтүрэн, мэһийэн, туһаба таһаарыахха наада. Итинник ыраастаһынтан бөһүөлэктэр кестүүлэрэ да тупсуо этэ. Кыахтаах тэриһтэлэр бэйэлэрин сирдэрин аныгы сылааһы-тымныһын аһарбат матырыяаллары атылаһан, тэлгээн буорунаа көмүөхтэрин эмээ сөл.

Сир алдьанытын суох онордубут да аномальнай зона тыһнар тыһынаахха дыйыта тутта сүтпэт. Аномальнай зона "остовуна" эр ол дыйыта сүтэр. Итинник оноһуллубут сир ирэринэ тохтоотубуна эр дьаһалынан "оһуута" уонунан сыллар усталарыгар салдарар. Ол дыйытын тутта суох онорорго айылбалаах дьоммут "оһордуу" үлэтин оноруохтарын наада.

Манньк үлэлэр ытылынахтарына эр глобальнай сылайы содуларын бөһүөлэктэригэр кыччатаахпытын, бохсуохпутун сөл. Бу проблема, биллэн турар, улуусту, нэһиликтэрибит дьаһалтала уонна чааһынай тэриһтэлэр биэр сүбэни булан ылыстахтарына эр кыаллар кыахтаах. Онон улуус, нэһиликтэр дьаһалтала бу этибин өйдөөн, ыһынан, уһаппакка эр сөптөөх дьаһалы ыһыллалара наада.

Мян билбит билинм-көрүүм төрөөбүт тыһыс дойдум салалатынан өйдөнүллэн, туһааннаах дьаһаллар ыһыллалан, дьон-сэргэ доруобуатын туруга, олоһо тупсарыгар көмөлөһүө дээн биһик эрэһэбин.

Николай СЛЕПЦОВ — СЫЛЫК.

"Нью-Йорк Таймс" репортердарыныкыта Уһун Күөл олохтоохтара.

ОЛОНХО ЫҤЫАБЫН КӨРСӨ

ЧУРАПЧЫ ОЛОНХОҤ УТТАРА

Чурапчыга XIX-с үйэ иккис аҥаарыгар уонна XX үйэ 50-60 сс дьэри, ити аата, үйэ кэригэ бириэмэ устата 200-чэкэ олонхоһут ылаан-туойан, олорон аастыт. Онон уруккута Саха сиригэр бу улуус элбэх олонхоһуттардаабын ити сыһынаралар кэрэһилилэр. Ордук XIX үйэтээби олонхоһуттартан Саха сиригэр үрдүнэн кинигик сурабырбыт уһулччу талааннаах, наар олонхолоһуунан үлүһүйбүт, идэтибит (профессионал) толорооччулар баалара, холобур, Хайахсыгтан Олоодо, И.Г.Теплоухов-Тимофеев, Сылантан Сулумаата Уола, Хадаартан Сыгынык, Болтонготтон Иэгии Хотоох, Чэппиздэй, Амматтан Хойтоһун уо.д.а. Итинник профессионал-толорооччулары тас, сэргэ бэйэлэрин улуустарын, нэһиликтэрин кэрийэ сылдьан ылаабыт-туойбут, дьону-норуоту эпос үтөө ыратынан сэргэһиппит бөдөн олонхоһуттарга Соловьев нэһилиэгиттэн Софрон Кузьмин, Чакыртан Ырыа Ылдьаа, Хайахсыгтан Хоноһо Уола, Хадаартан Тэксдэ, Мугудайтан Балагыас-Ырыа Ымыычаан, Мундууска Уоһук, Сылантан биригэ төрөөбүт иһи-бии Чорообо уонна Чөлөс, Кытаанахтан Маайа Баһылайа, Болтонготтон Куолай Уола Бүөтүр, Хатылыгтан Бельх Мэхээчэ уо.д.а. киирсэхтэрин сөп.

М.Ф. Додораев

И.Г. Тимофеев

С.С. Яковлев

Нэһиликтэргэ санаттан сана кэлүөнэ толорооччулар үүнэ-үөскүү туралларыгар тобоостоох элбическэй поэзия эйгэтин үгэһэ баара. Ол да иһин бастакыларын ууммут суруйааччылар олонхоһуттар этитэр. Холобур, Эрилик Эристинэ, идэтибэтэр да, олонхолоурун сөбүлүүр. Кинигэтэн суруллубут үс олонхо сюжеттара филлиал фондугар ууруллан сыталлар. Мухамед Додораев эмнэ олонхоһутунан биллэр.

Чурапчылартан барыта 20-чэ араас элбическэй поэмалар сюжеттара суруллан, филлиал фондугар ууруллан сыталлар. Билигин архивка 200-тэн тахса олонхо тэҥнэстэрэ сытар буолаахтарына, чурапчылар ити духуобунай баайы ханатыга бэйэлэрин дьонуннаахай кылааттарын киллэригэр итэҥистэхтик көстөр. Үйэ устата олорон, ылаан-туойан аастыт норуот талааннаахтара барыта 70-чэ араас ааттардаах, үксүлэрэ ураты героическэй ис хоһооннордоох олонхолоуу толортуу сылдьыбыттар. Ордук маассабайдык "Ньургун Боотур", "Ово Туйгун", "Сыгы уола Дьырай бухатыр", "Кулун Кулустуур", "Күн Эрилик" курдук эпостары толортообуттар. Нэһиликтэригэр олонхоһуттар ахсааннара араас, ордук элбэх толорооччулардаах Хайахсыт, Сы-

лан, Соловьев, Мугудай, Кытаанах, Хатылы, Хадаар буолаллар дигэн В.Ф.Ермолаев "Чурапчы олонхоһуттара" 1994 с.тахсыбыт кинигэтигэр үйэтиппитэ.

Дэ, ити 200-чэкэ олонхоһуттан сурукка аан бастааһынан олонхоһут үйэтиппит киһинэн Хайахсыт олонхоһута И.Г.Тимофеев-Теплоухов буолар. Кини 1869 с. төрүүх. Иннокентий Гурьевич тылыгтан нуучча үөрэхтээх Виктор Николаевич Васильев 1906 сыллаахха "Куруубай Хааннаах Кулун Кулустуур" олонхоһуту суруйбута. Академик Э.К. Песарский "Кулун Кулустуур" 1916 с. "Образцы народной литературы якутов" дигэн хомуурунньугар биһир том быһыытынан туспа кинигэтэн бэчээттэн таһаарбыта. 1957 с. "Кулун Кулустуур" олонхоһуту өрөспүүбүлүкэтээби Норуот айымньытын дьэтигэр дьирэктэрэ П.Н. Попов олонхоһуту кытта икки сыл курдук көрсүһэн, тылыгтан суруйан, Кулун Кулустуур кинигэтэн 1957 с. сахалыы бэчээттэппитэ. Ити сыл олонхоһут И.Г. Теплоухов-Тимофеев "Кулун Кулустуур" олонхоһо суруллубута 50, бэчээттэммитэ 40 сыла туолуутугар аналлаах биһирдэригэр иһилигэр уонна оройуон киинигэр өгөрбүттэ.

"Победа" колхоза бырабыланын бэрэссэдээтэ Климов Михаил Дмитриевич

олонхоһут Теплоуховка типовой дьэтигэр тутан бэчээтэ, биһир-ригэмэлээх 1500 солк. харчынан көмөнү өгөрбүт уонна ортоку үлэтигэр кэлүүн күнүсүн пенсияны аныырга бырабыланын уурааһын ааһан иһитиннэрбитэ. Оройуон киинигэр үлэтигэр дьуктааттарын оройуоннааһы ээбэтэн испайкомун бэрэссэдээтэни солбуйааччы Николай Семенович Кривошапкин уо.д.а. эбэрдэлэ-биттэрэ. Оччолорго Иннокентий Гурьевич 87 саастаабы, дойдутар, Хайахсыт нэһилигэр, "Кыайыс" колхозка олорор уонна үлэтин сылдьара.

"Кинигэтэ 1957 с. саас кулун тутарга тахсыбыта. Онон оройуон куораттан П.Н. Попов тахсан илбэ киирбитэ. Быраата Афанасий Васильевич Тимофеев арыаһыт быһыытынан барсыбыта. Куоратка киирбиттэрэ улахан көрсүһүү өгөрбүттэр. Оччолорго Саха АССР Үрдүк Сэбиэтин Президиумун бэрэ-түмэй грамотатын, сыаналаах бэлэхтэри бэчээтигэр уонна кинигэ атыктыа дигэн 40 тыһ солк. харчы бэчээтигэр кинигэтэн таһаарыбыт П.Н. Поповтун аҥаардаһыттар. Үрдүк Сэбиэт быһаары-тынан ий аайы 600 сөтүбөйдө-

хосороннор олордүрүгү босубуйа аҥаарыттарын туһунан докумен-ти бэчээтигэр. Илбэ оҕон, ку-ораттан көтүөн кытаа эрэ суох буолан уорон, сүргэтэ көтөҕүлэ-ти тахсыбыт Дьонго-үрдүк саа-та наһаа өйкүлүтүн туһунан, "кырдыар-баһтар" кыһар аны алоҕон маастар аһатар буолла" дигэн үгүсүк маастар кэпсэп эбит. Оройуон кытаа эрэ тахсан, Саха сиригэр биһир улахан талаан-наах олонхоһут баарын бар дьон биһир, кэлээн өгөрбүттэ. Ол да иһин санаата көтөҕүлэ-ти, сүргэтэ үгүсүк, тэп курдук сылдьыбыта, мэхээх ылаабы-бат, сылаардаабыт этэ. Биһирдэ-хэ дьэригэр бэйэтэ саныы баран кээрдэ. Ол курдук сылдьан, өтөбүт олун оҕуһун тэҥнэ-кээрдэ баран, айыы олорон, 1963 с. саас муус устар 26 күнүгэр 93 са-аһыгар эмнэ өлбүтэ. Кэригэр толорон, бэйэтэ тыһынааһар эһэр сиргэр Кинигэ Кулун Хадаа-айымньыт кинигэтэ", - иһиттэ уола Чурапчытааһы норуодунай тылыттар артыаһа Дорофеев Прокопий Кузьмич ахтыһы-тан...

Норуот Айымньытын Дьэтигэр дьирэктэрэ Петр Никифорович Попов "Кулун Кулустуур" олонхоһу ырытан уонна олонхоһу туһунан "Кыым" хаһыат олунуу 10 күнүгэр 1957 с. ыстагыла та-һаарыбыта. Ол сыл Дьукускай куоратка суруйааччылар, олонхоһуттары мунньан көрсүһүү-р өгөрбүттэ.

Чурапчы олонхоһуттарын олонхолоуу кинигэ өгөрөн бэчээттэһиннэ нэһиликтэригэр утумнаах үлэ барар. Ол курдук П.Терюгина-Ырыа Ымыычаан "Уолускан улаан аттаах Уһук Туй-гун бухатыр", Н. Попов "Тойон Ньургун бухатыр", Мундууска Уоһук "Тамалкайы Бэргэн", М. Бельх "Ала Хотогой", И.Г.Тимо-феев-Теплоухов "Ийэһит сиргэ-

эркэн таба аттаах Эрэбил Бэр-гэн", Эрилик Эристинэ "Айыы Дьонго", А.Н. Кривошапкин "Хара дьоруо аттаах Хара Ньур-гун бухатыр", Чөлөс "Айдаа-рыны тураһа аттаах, айдааннаах үйэбэ төрөөбүт Ала Хотогой", олонхоһут, норуот ырыаһыта П.М.Т. еригина-Ырыа Ымыы-чаан, Эрилик Эристинэ "Буура Дьонго", В.Ф. Ермолаев "Дойдун сирин олонхоһуттара уонна олонхо-лоро", К.Л. Федоров-Каскый Кестэкуун "Күн Тэпэрлэ", М.Г. Колесова "Сэттэ аҥа-быс эдэһийдэрдээх, сэгэһэ сүлэр Сир сүүрүк аттаах Сиз Бүрүк ово бухатыр", Р.Сибирякова "И.Г.Тимофеев-Теплоухов" дигэн олонхо, олонхоһуттар кинигэ-лэрэ араас сылаарга күн сирин көрдүлэр.

"Куруубай Хааннаах Кулун Кулустуур" 1958 с. Москвада икки тыһынан нууччалыы уонна сахалыы бэчээттэн, кинигэ бу-олан тахсыбыта. В.В.Обокова "ССРС норуоттарын эпостары" серияда "Кулун Кулустуур" И.В. Пухов бэлэмнэбитин нууччалыытын 2015 с. хаттаан бэчээт-тэппитэ. "Кулун Кулустуур" дигэн өбөлгөгө анаан, эмтэ хыра чараас кинигэ күн сирин көрбүтэ.

Самый дьонуннаах кинигэбит "Чурапчы олонхоһуттара" ан-тология 2015 с. Чурапчытааһы тылыбыт IX-с Олонхо ыһааһын көрсө, өрөспүүбүлүкэтээби Олонхо ассоциациятын үлэтигэр кытта таһаарыбыт буолар. Онон омухтут тыһынан уус-ураа айымньытын олонхоһу үйэтиппи-тэ уонна дьонго-сүргэ элбэх тэҥнэ-тигэр кулутурун иһили-эһэ быһыытынан Чурапчы улуун дьон болдомтолорун уу-ран үлэһиттэр дигэн кэпсэтибит.

Мария ГЕРАСИМОВА-СЭНГЭЭРЭ.

Олонхоһуттар

Суруйааччыларын

(И.Г.Тимофеев-Човуу-Уола олонхоһутигэр баран Хайахсыттар)